

MUHAMMED el-GAZZÂLÎ

müellifin bazı dergilerde yayımlanan makalelerinden meydana gelmektedir. 3. *el-İslâm ve'l-menâhicü'l-İştirâkiyye* (Kahire 1960). Cemal Abdünnâsir döneminde Mısır'daki sosyalist ideolojiye reddiyedir. 4. *el-İslâm ve'l-İstibdâd es-siyâsî* (Kahire 1984). Müellifin 1951'de Tûr Hapishanesi'nde iken hazırladığı, bir kısmı dergilerde yayımlanmış konferanslarının derlenmesinden oluşmaktadır. 5. *Türâşuna'l-fikri fî mizânî's-şer' ve'l-'aql* (Kahire 1994). Harun Ünal tarafından *Düşünce Mirasımız: Eleştirel Bir Yaklaşım* ismiyle Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1994).

C) Geleneksel İslâmî İlimler. 1. *Min hünâ na'lem* (Kahire 1965). Hâlid Muhammed Hâlid'in *Min hünâ nebde'* adlı eserine reddiyedir. 2. *Fıkhü's-sîre* (Kahire 1976, 1987). Resul Tosun kitabı aynı adla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1987, 1991, 2000). 3. *es-Sünnetü'n-Nebeviyye beyne ehli'l-fıkh ve ehli'l-ğadîş* (Kahire 1984). Ali Özek tarafından *Nebevi Sünnet: Fakihlere ve Muhaddislere Göre* ismiyle tercüme edilmiştir (Ankara 1992). 4. *Nazarât fi'l-Kur'an* (Kahire 1986). 5. *'Aqidetü'l-müslim* (Dimaşk 1987; İskenderiyye 1990). 6. *Huluğu'l-müslim* (Dimaşk 1987; Kahire 1989). 7. *Rekâ'izü'l-îmân beyne'l-'aql ve'l-ğalb* (Kahire 1979). 8. *Keyfe nete'âmelü ma'a'l-ğur'ânî'l-Kerîm* (Kahire 1992; el-Mansûre 1993). Çağdaş dönemde Kur'an'ı anlama metodu, Kur'an'ın konuları, tefsiri ve tevili gibi hususları içerir. Emrullah İşler eseri *Kur'an'ı Anlamada Yöntem* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 2002). 9. *et-Ta'aşşub ve't-tesâmuğ beyne'l-Mesihîyye ve'l-İslâm: Dahdu şübühât ve reddü müftereyât* (Kahire 1993). Mısırlı bir hıristiyan yazarın İslâm'a yönelik ithamlarına cevap vermek üzere kaleme alınmıştır. 10. *Naḥve tefsîrin mevzû'iyîn li-süveri'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Kahire 1996). Şahin Güven ve Ekrem Demir tarafından *Kur'an'ın Konulu Tefsiri* adıyla tercüme edilmiştir (İstanbul 2000). Muhammed el-Gazzâlî'nin çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi, vefatından bir yıl sonra yayımlanan *İslâmiyyetü'l-ma'rife* dergisinin özel sayısında mevcuttur (bk. bibl.). Bazı dergilerde ve özellikle Arap dünyasının kadın sorunlarını dile getiren *Seyyidetü* dergisinde yazıları hâlâ neşredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed el-Gazzâlî, "Kışşatü hayât", *İslâmiyyetü'l-ma'rife*, II/7, Muhammed el-Gazzâlî özel sayısı, Selangor 1417/1997, s. 155-230;

Muhammed el-Meczûb, '*Ülemâ' ve müfekkirün 'areftühüm*, Kahire 1986, I, 265-285; Muhammed Şelebi, *eş-Şeyh el-Gazzâlî ve ma'raketü'l-muşhaf fi'l-âlemi'l-İslâmî*, Kahire 1987; *Ḥuṭabü's-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî fî şü'ni'd-dîn ve'l-hayât* (haz. Kutub Abdülhamid Kutub), Kahire 1988, hazırlayanın girişi, s. 3-18; Âmir en-Neccâr, *Nazarât fi fikri'l-Gazzâlî*, Kahire 1989; Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, *Def'u's-şübühât 'ani's-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî*, Kahire 1990; Muhammed İmâre, *eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî*, Kahire 1992; Yûsuf el-Kardâvî, *eş-Şeyh el-Gazzâlî kemâ 'areftüh*, Kahire 1995; a.mlf., "Nazarât fî türâşî's-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî", *İslâmiyyetü'l-ma'rife*, II/7 (1417/1997), s. 17-47; *eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî* (haz. Nasreddin La'râbe), Cezayir 1998; Haifaa G. Khalaf Allah, *Rethinking Islamic Law: Genesis and Evolution in the Islamic Legal Method and Structures. The Case of a 20th Century 'Alim's Journey into His Legal Traditions. Muhammad al-Ghazali (1917-1996)*, Washington 1999, s. 53-223; Abdürrahim el-Kettânî - Abdülaziz Bağdâd, *el-Müfîd fi terâcîmi's-şu'arâ' ve'l-üdebâ' ve'l-ülemâ' ve'l-fukahâ'*, Dârülbeyzâ 1421/2000, s. 327-329; Laureati, "Şeyh Muhammed el-Gazali, Dobitnik Fejsalove Nagrade za 1409. Hidžretsku Godinu", *Glasnik VIS*, LII/2 (1989), s. 212-214; D. Krawolski, "eş-Şeytân ve'l-me'Pe: el-Gazzâlî ve kırâ'e Zerâdüşîyye li'l-Kur'an", *el-İctihâd*, VI/25, Beyrut 1415/1994, s. 63-76; Hâlid M. Gâzi, "Ve Rehale's-Şeyh el-Gazzâlî", *el-Âlemü'l-İslâmî*, sy. 1450, Cidde 1996, s. 7-11; Tâha Câbir el-Alvânî, "Şeyhunâ Muhammed el-Gazzâlî rahîmehullah ve şafahât min hayâtih", *İslâmiyyetü'l-ma'rife*, II/7 (1417/1997), s. 5-15; Ammâr et-Tâlibî, "eş-Şeyh el-Gazzâlî kemâ 'areftüh fi'l-Cezâ'ir", a.e., II/7 (1417/1997), s. 49-70; Fehmî Ced'an, "el-Âlem beyne ḥaddeyn: Nazra fi'l-mebâdî'l-müveccih'e li't-tecrübeti'l-Gazzâlîyye", a.e., II/7 (1417/1997), s. 71-85; Hibe Raûf İzzet, "el-Haḥku'l-mur: eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî ve kaḍâya'l-me'Pe", a.e., II/7 (1417/1997), s. 87-104; Muhammed Vekîulâh, "Melâmiḥu'l-fikri's-siyâsî li's-Şeyh el-Gazzâlî", a.e., II/7 (1417/1997), s. 105-137; Ta'rif mücez bi-kütübi's-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî", a.e., II/7 (1417/1997), s. 231-247; O. Carre, "Bannâ, Hasan al-", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, I, 197-198; Nazih N. Ayubi, "Ghazâlî, Muhammad al-", a.e., II, 63-64; İbrâhim el-Beyyûmî Gânîm, "Hasan el-Bennâ", *DIA*, XVI, 307-310; a.mlf., "İhvân-ı Müslimîn", a.e., XXI, 580-583.

MUHAMMED İMÂRE

MUHAMMED b. HABİB

(محمد بن حبيب)

Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860)

Ensâb âlimi, râvi ve edip.

Annesi Habîb'e izâfetle Muhammed b. Habîb olarak tanınır. Kaynakların çoğunda "veled-i müläâne" olduğu ve babasının bilinmediği belirtilmekle birlikte isim zin-

cirini yukarıdaki şekilde kaydeden bazı tarihçilere göre Habîb babasının adıdır. Bir rivayete göre büyük babasının ismi Muḥabber'e (Fîrûzâbâdî, s. 192) veya en meşhur eseri olan *el-Muḥabber'e* (Sem'ânî, s. 510) nisbetle Muḥabberî, tarihe ve ensâba dair yazdığı eserleri sebebiyle Ahbârî nisbeleriyle anılır. Hâşimî nisbesini, Abbâsî Devleti'nin kurucusu Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın kardeşlerinden Ebû'l-Fazl Abbas b. Muhammed el-Hâşimî'nin kölesi olduğu için almıştır. Bazı yeni kaynaklarda (Ziriklî, VI, 307; Kehhâle, IX, 174-175) Bağdat'ta doğduğu belirtiliyorsa da bunun ihtiyatla karşılanması gerekir. Çünkü köleleri arasında İbn Habîb'in annesinin de bulunduğu Abbas b. Muhammed ve kardeşlerinin 132'de (749) Kûfe'ye göç ederek burada yerleşmeleri ve Bağdat'ın Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilâfet yıllarında (754-775) kurulmuş olması İbn Habîb'in de Kûfe'de doğmuş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Bununla beraber hocaları göz önüne alındığında küçük yaşta Bağdat'a gelerek eğitimini burada tamamladığı anlaşılmaktadır.

Ebû Ubeyde et-Teymî, Kutrub, İbnü'l-Kelbî, Ebû Abdullah İbnü'l-A'râbî ve Ebû'l-Yakzân Âmir b. Hafs gibi şahsiyetlerden okuyan Muhammed b. Habîb ensâb, eyyâm ve ahbâra dair bilgilerle Arap dili ve edebiyatı, lûgat ve şiir gibi konularda kendini gösterdi. Ancak onun şöhret bulduğu alan ensâbdır.

Muhammed b. Habîb'in sakin ve münevvi bir hayat tarzını benimsediği anlaşılmaktadır. Genellikle kendi imkânlarıyla geçinmeye çalıştı, devlet görevine tâlip olmadı, halka açık cami vb. yerlerde ders vermekten kaçındı. Evinin bir bölümünü okul haline dönüştürerek başta Muhammed b. Abbas el-Hâşimî'nin çocukları olmak üzere bazı devlet adamları ile diğer kişilerin çocuklarının eğitimiyle meşgul oldu. Bu sebeple "müeddip" ve "muallim" lakaplarıyla da anılır. Fakat geçim sıkıntısı çektiğini bir beytinde dile getirmektedir (Yâkût, IV, 2480; İbnü'l-Kiftî, III, 121). İbn Habîb'in öğrencileri arasında, başta *el-Muḥabber* ve *el-Münemmağ* adlı eserlerini rivayet eden Ebû Saïd es-Sükkerî olmak üzere Muhammed b. Ahmed b. Arâbe el-Kûfî, (İbn) Ebû Ru'be ve babasıyla yakın dost olan şair İbnü'r-Rûmî'nin ismi zikredilir. İbn Habîb 23 Zilhicce 245'te (19 Mart 860) Sâmerâ'da vefat etti.

Güvenilir bir râvi kabul edilen İbn Habîb, hocası İbnü'l-Kelbî'nin *Cemhere*'sini rivayet ettiği gibi eserlerinde bundan

bol miktarda iktibasta bulunmuştur. Hocalarından yaptığı alıntıları bir nevi intihal olarak değerlendiren Merzûbânî onu hocalarının eserlerine kendi adını koymakla itham etmiş, *Kitâbü Men lıkkı-be mine's-şu'arâ' bi-beytin kâlehû* adlı eserinin gerçek yazarının İsmâil b. Ebû Ubeydullah olduğunu ileri sürmüştür (Yâkût, VI, 2481). Ancak bu ithamların kışkırtıcıktan ileri geldiği anlaşılmaktadır. Çünkü Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğâ-nî*'sinde İbn Habîb'in rivayetlerine geniş yer vermesi, Cerîr, Ferezdak, İbn Kays er-Rukayyât ve Ru'be gibi birçok şairin divanlarının İbn Habîb rivayetiyle intikal eden nüshalarının rağbet görmesi, onun kasıtlı olarak bu gibi intihallere tevessül edecek bir kişiliğe sahip olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte çağdaşlarının isnad zincirine özen gösterdiği bir dönemde İbn Habîb'in, nakillerinde "kitap ehlienden biri, bir yahudi, karşılaştığım bir kişi ..." gibi belirsiz ifadelerle yer vermesi eleştirilmiştir.

Eserleri. 1. *el-Muhabber*. Bir nevi peygamberler ve halifeler tarihi niteliğindeki eserde hadiseler ve şahsiyetler ayrıntılarına girilmeden listeler halinde verilmiştir. Soy kütüklerinde anne şeceresine geniş yer ayrılması, İslâm öncesi ve ilk İslâmî döneme ait orijinal rivayetler ve anekdotlar ihtiva etmesi kitabın başlıca özelliklerindendi (nşr. Ilse Lichtenstädter, Haydarâbâd-Dekken 1361/1942). 2. *el-Münemmak fi aĥbârî Kureyş*. Hz. Âdem'den Resûl-i Ekrem'e ka-dar geçen bütün peygamberlerle Kureyş kabilesinin ensâb ve aĥbârına dair (nşr. Hurşîd Ahmed Fânk, Dehli 1384/1964; Beyrut 1985). 3. *Muĥtelefü'l-kabâ'îl ve mü'telefuhâ (el-Mü'telif ve'l-muĥtelef fi'n-neseb, Risâle 'an ittifâkı ve iftirâkı esmâ'î'l-kabâ'îli'l-'Arabiyye)* (nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1850 → [baskı yerı yok], 1967 [Mektebetü'l-müsenânâ]; nşr. Râne M. Nûrürrahmân İhsân İlâhî, Wiesbaden 1964; nşr. İbrâhîm el-Ebyârî, Kahire, ts.; nşr. Hamed el-Câsir, Riyad 1400/1980). 4. *Risâletü Esmâ'î'l-kabâ'îli ('l-müteşâbihe ve gayri'l-müteşâbihe)* (nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1850). 5. *Esmâ'ü'l-muĥtâlin mine'l-eşrâf fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm ve esmâ'ü men kütile mine's-şu'arâ'* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, I-II, Kahire 1373/1954, 1955, 1393/1973). 6. *Elkâbü's-şu'arâ' ve men yu'raf minhum bi-ümmihî* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, Kahire 1373/1954, 1955, 1393/1973). 7. *Kûna's-şu'arâ' ve men ğalebet künyetühû 'alâ ismih* (nşr. Ab-

düsselâm M. Hârûn, Kahire 1373/1954, 1955, 1392/1972). 8. *Kitâbü Ümmehâtî'n-nebî* (nşr. Hüseyin Ali Mahfûz, Bağdat 1372/1952). 9-10. *el-Emsâl (el-Emsâl 'alâ ef'alü min / Ef'alü min fi'l-emsâl)* ve *Mâ câ'e ismâni eĥadühümâ eşheru min şâhibihî fe-sümniye bihî* (Muhammed Hamîdullah *el-Emsâl*'in bir cüzünü neşretmiştir; *MMİlr.*, IV [Bağdat 1375/1956], s. 35-45). 11. *Kitâbü Men nüsibe ilâ ümmihî mine's-şu'arâ'* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, Kahire 1951, 1392/1972; nşr. Giorgio Levi Della Vida, *JAOS*, sy. 62 [1942], s. 156-177). İbn Cinnî kitabına bazı ilâveler yapmış ve açıklamalarda bulunmuştur (*DİA*, XIX, 399). 12. *Ĥalku'l-insân fi'l-luġa* (nşr. Halîl İbrâhîm el-Atıyye, Kahire 1414/1994). 13. *Kitâb fi aĥbârî's-şu'arâ' ve ĥabâ'itihim*. 14. *Kitâbü's-Şu'arâ' ve ensâbihim (Ensâbü's-şu'arâ')* (son iki eserin yazma nüshaları için bk. Sezgin, II/1, s. 151). Kaynaklarda Muhammed b. Habîb'in daha başka eserleri de zikredilmektedir.

Müellifin rivayet edip bir kısmını şerhettiği divanlar da şunlardır: *Divânü Cerîr b. 'Atıyye* (şerh), *Divânü Ru'be b. 'Accâc* (şerh), *Divânü Zürrumme* (şerh), *Divânü Lebîd b. Rebî'a* (şerh), *Divânü Cirân el-'Üd* (şerh), *Divânü Küseyyir* (şerh), *Divânü Ferezdak*, *Divânü Aĥ-ĥâl*, *Divânü Efevâ el-Evdî*, *Divânü İbn Kays er-Rukayyât*, *Neĥâ'izu Cerîr ve'l-Ferezdak*, *Neĥâ'izu Cerîr ve 'Ömer b. Lece'*, *Divânü İbnü'd-Dümejne*, *Divânü Muhammed b. Beşîr el-Ĥâricî*, *Divânü 'Ukayşir el-Esedî*, *Divânü Sürâka el-Bâriki*, *Divânü 'Uceyr es-Selûli*, *Divânü A'sâ et-Taġlibî*, *Divânü Züfer b. Hâriş*, *Divânü Nu'mân b. Beşîr*, *Divânü Ĥassân b. Şâbit*, *Divânü Ĥutay'e*, *Divânü 'Amr b. Şe's*.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Habîb, *el-Münemmak*, neşredenin girişi, s. 3-17; Ebû'l-Kâsim ez-Zeccâci, *Mecâlisü'l-'ulemâ'* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, s. 75-76; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyin* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1375/1955, s. 96-97; Ebû Bekir ez-Zübejdî, *Ĥabakâtü'n-nahviyyin ve'l-luġaviyyin* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1392/1973, s. 139-140; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Nâhid Abbas Osman), Devha 1985, s. 210-212; İbn Mis'ar et-Tenühî, *Târihu'l-'ulemâ'î'n-nahviyyin* (nşr. Abdülfettâh M. el-Hulvî), Cize 1412/1992, s. 204-205; Ĥatib, *Târihu Bağdâd*, II, 277-278; Sem'ânî, *el-Ensâb*, Leiden 1912, s. 510-511; Yâkût, *Mu'cemü'l-'üdeba'*, Beyrut 1993, VI, 2480-2483; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, III, 119-121; Zehebî, *Târihu'l-İslâm: sene 241-250*, s. 423; Safedî, *el-Vâfi*, II, 325; Firûzâbâdî, *el-Bülgâ fi terâcimi e'immeti'n-naĥv ve'l-luġa* (nşr. Muhammed el-Mısıfî), Küveyt 1407/1987, s. 192-

193; İbn Kâdi Şühbe, *Ĥabakâtü'n-nuĥât ve'l-luġaviyyin* (nşr. Muhsin Gayyâzi), Nefes 1974, s. 81-82; Brockelmann, *GAL*, I, 105; *Suppl.*, I, 165-166; Zirikî, *el-A'âm*, VI, 307; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, IX, 174-175; C. Zeydân, *Âdâb*, II, 197-198; Sezgin, *GAS*, II/1, s. 151; VIII, 90-92; Ömer Ferruh, *Târihu'l-'edeb*, II, 283-284; I. Lichtenstädter, "Muhammed İbn Ĥabîb and his Kitâb al-Muĥabbar", *JRAS* (1939), s. 1-27; a.m.f., "Muhammed b. Ĥabîb", *El'* (İng.), VII, 401-402; Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *DİA*, XIX, 399; Âzertâş Âzernûş, "İbn Ĥabîb", *DMBİ*, III, 306-308.

MEHMET SAMİ BENLİ

MUHAMMED HAMİDULLAH

(محمد حميد الله)

(1908-2002)

XX. yüzyılın
önde gelen İslâm âlimlerinden.

19 Şubat 1908'de Hindistan'ın Haydarâbâd şehrinde dünyaya geldi. Ailesi köklü ilmi geleneğe sahip olup Arap müfessir ve mutasavvıfı Mahdûm Mehâimî'nin (ö. 835/1432) soyundan gelmektedir. Babası Haydarâbâd Nizamlığı başmüftülerinden Ebû Muhammed Ĥalîlullah'tır. İlk bilgileri babasından aldıktan sonra dinî eğitimini Câmia Nizâmiyye'de tamamladı ve yüksek lisans seviyesine denk bir derece olan "mevlevî kâmil" unvanını aldı. Ardından mezun olduğu Osmâniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde devletler hukuku alanında yüksek lisans yaptı. 1929'da Hanefî âlimlerinin eserlerini neşretmek amacıyla oluşturulan Meclisü İhyâ'i'l-maâri-fi'n-Nu'mâniyye'nin kuruluşuna katıldı.

Muhammed Hamîdullah, asistan olduğu Osmâniye Üniversitesi tarafından, İslâm devletler hukukuyla ilgili doktorasını tamamlamak için Almanya'nın Bonn şehrindeki Rheinische Friedrich Wilhelms Üniversitesi'ne gönderildi. Çalışmaları sırasında San'a, Mekke, Medine, Beyrut, Şam ve Kahire kütüphanelerinde araştırmalarda bulunduktan sonra 1932 yılında İstanbul'a gitti ve Şerefettin Yaltkaya, İsmail Saib Sencer, Hellmut Ritter, Osman Rescher gibi ilim adamlarıyla görüştü. Doktorasını yaparken Paul Ernst Kahle ve Salim Fritz Krenkow'dan faydalandı. Bu süre içerisinde aynı üniversitede Arapça ve Urduca dersleri verdi, *Islamic Culture* dergisinin Avrupa muhabirliğini yaptı. 1933'te tezini tamamladı ("Die Neutralität im islamischen Völkerrecht", *ZDMG*, XIV [1935], s. 68-88). Paris'te Sorbonne Üniversitesi'ne sunacağı ilk dönem İslâm diploması hakkında diğer bir doktora